

**«Психосоціальний супровід малозабезпечених сімей з дітьми»
(шифр –малозабезпечені сім'ї)**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИХ СІМЕЙ.....	6
1.1. Бідність як психосоціальний тягар розвитку сучасної сім'ї.....	6
1.2. Різновиди соціально-психологічної підтримки малозабезпечених сімей.....	11
РОЗДІЛ 2. ФОРМИ І МЕТОДИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИХ СІМЕЙ З ДІТЬМИ ТА ОЦІНКА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ.....	13
2.1. Обґрунтування структурної моделі психосоціального супроводу малозабезпечених сімей з дітьми.....	13
2.2. Організація і зміст експериментального дослідження.....	16
2.3. Результати реалізації авторської програми соціально-психологічної допомоги членам малозабезпечених сімей з дітьми.....	22
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	31
ДОДАТКИ.....	34

ВСТУП

Актуальність теми. За останніми даними Міністерства соціальної політики нині в Україні державну соціальну підтримку отримує 5,6 млн. сімей, які мають дітей до 18 років, що становить 38% від усіх сімей країни. При цьому на державні програми соціального захисту та соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення у минулому році було виділено 137 млрд гривень (зокрема на виплату соціальних допомог сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям - 52,4 млрд грн) або 13,8% від загальної суми видатків Державного бюджету України в 2019 році.

Звичайно, це значна частина коштів, але хвилює те, що допомога малозабезпеченим сім'ям переважно зводиться до виплати грошової соціальної допомоги, надання соціальних пільг та субсидій. При цьому процедурно ці акції достатньо складні та непрозорі, часто несправедливі та важкодоступні, що пов'язано із відсутністю чіткої технології врахування різних видів доходів отримувачів допомоги, недосконалим законодавством, високою часткою так званого «тіньового» сектору в економіці нашої держави, який дає змогу людям, котрі зареєстровані у центрі зайнятості як фактично безробітні, працювати неофіційно, й відтак отримувати не облікований дохід. Водночас, більшість вказаних родин потребує ще й фахової психосоціально-психологічної підтримки, а саме психологічного і соціального консультування, психокорекції, психотерапії, організації рекреаційної діяльності, проведення дозвілля, допомоги у реалізації виховної функції сім'ї. Всі ці напрямки фахової допомог сьогодні входять до складу різноманітних програм соціально-психологічного обслуговування, соціального патронажу і *психосоціального супроводу сімей*. У цьому аспекті особливої уваги заслуговує робота в напрямку підтримки та розвитку сімей з дітьми, які, ставши заручниками несприятливих життєвих обставин, не мають можливості отримати доступ до багатьох необхідних речей: якісних медичних та соціальних послуг, освітніх програм тощо. Саме з цим завданням може впоратись компетентно організовані програмні заходи психосоціального супроводу.

Наукова проблема дослідження. Збільшення кількості малозабезпечених сімей, які реально потребують різних видів допомоги, передусім відповідного психосоціального супроводу, та відсутність теоретичного обґрунтованих й практико зорієнтованих технологій соціальної роботи із зазначеними категоріями населення проблематизує й без того складне суспільне життя українських громадян.

Стан наукової розробки теми дослідження. Попри те, що дана проблематика цікавить представників багатьох наукових напрямків – економістів, соціологів, істориків, психологів, фахівців соціальної сфери (Т. Богомолова, О. Васютинський, А. Колот, О. Лібанова, О. Разумова, Г.Чепурко, Л. Черенко, М. Ягодкіна та ін.), досі залишається ціла низка питань, які потребують більш глибокого аналізу. Так, скажімо, невирішеними залишаються дослідницькі завдання визначення співвідношення категорійних понять «бідність» і «малозабезпеченість», обґрунтування показників і критеріїв вимірювання цих психосоціальних явищ, а також упрозорення механізмів подолання негативних наслідків від дії цих складних явищ.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та апробація ефективності форм, методів і рефлексивних засобів психосоціального супроводу малозабезпечених сімей з дітьми в реаліях українського сьогодення.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі **завдання**:

- 1) аргументувати основні теоретичні підходи до аналітичного пізнання проблематики скрутного життя малозабезпечених сімей;
- 2) емпірично проаналізувати основні види психосоціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми та виявити їх дієвість;
- 3) сформулювати рекомендації, щодо технології застосування найбільш ефективних форм і методів психосоціального супроводу малозабезпечених сімей з дітьми.

Об'єктом дослідження є малозабезпечена сім'я з дітьми, як мала соціальна група, а **предметом** – форми, методи і рефлексивні засоби психосоціального супроводу малозабезпечених сімей з дітьми.

Методи дослідження. Для вирішення сформульованих у дослідженні завдань використовувались такі методи: теоретичні – теоретичний аналіз, аналітичне порівняння, наукове узагальнення, систематизація наукової літератури, пов'язаної із пошуком найбільш ефективних форм і методів психосоціального супроводу малозабезпечених сімей; емпіричні – застосування низки психодіагностичних методик, проведення індивідуальної та групової психосоціальної роботи, консультативні та тренінгові техніки.

Наукова новизна дослідження полягає у визначеннях, узагальненнях, висновках, що адресовані майбутнім і професійним соціальним працівникам й дають їм змогу істотно покращити процедурні техніки здійснення психосоціального супроводу та надання психологічної допомоги членам малозабезпечених сімей з дітьми, у підґрунтя якої покладено ідею так званої розвиваючої допомоги.

Практичне значення роботи. Узагальнення, факти і висновки дослідження можна застосовувати в роботі обласних, міських, районних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у діяльності різних (державних і недержавних) службах соціального забезпечення, центрах надання соціально-психологічної допомоги, у повсякденній праці психологів та соціальних працівників, котрі надають психосоціальні послуги громадянам, які опинилися у скрутних життєвих обставинах.

Впровадження результатів дослідження. Дослідження здійснювалося на базі Тернопільського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Відповідно до мети роботи дослідницьку вибірку склали 10 осіб – членів малозабезпечених сімей з дітьми.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (28 найменувань) та 4 додатків, розміщених на 8 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 42 сторінки, із них 30 сторінок основного тексту. Робота вміщує 7 рисунків та 2 таблиці.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИХ СІМЕЙ

1.1. Бідність як психосоціальний тягар розвитку сучасної сім'ї

Глибока соціальна поляризація населення в українському суспільстві сьогодні боляче загострила проблему бідності, адже саме питання нерівномірного майнового розподілу є одним із ключових у дестабілізації внутрішньодержавної злагоди між різними верствами і класами.

Водночас, детальний огляд літературних джерел [3; 7; 8; 11; 20 та ін.] показав що, незважаючи на всю складність даної проблематики, яка характерна не лише для нашої країни, а й для більшості держав із перехідною економікою, нині досі не існує єдиного чіткого визначення поняття «бідність», відсутні показники критерії її вимірювання цього деструктивного явища, не кажучи вже про дієвий механізм його подолання.

Здебільшого бідність науковці визначають як нездатність підтримувати сім'єю мінімальний рівень життя. Так, Г. Ложкін зазначає, що бідними вважаються люди, сім'ї або групи осіб, які мають у своєму розпорядженні настільки незначні (матеріальні, культурні, соціальні) засоби, що реально виключені з того способу життя, який відповідає мінімальним вимогам тієї країни, де вони проживають [13]. Г. Пляскіна під малозабезпеченістю вбачає забезпеченість життєвими благами нижче норми, що прийняті від імені держави даним суспільством [18].

Аксіоматичною є думка про те, що сьогодні існує чотири загальноприйняті підходи до визначення та вимірювання бідності:

- 1) абсолютний, який передбачає зівставлення середньодушового прибутку з прожитковим мінімумом;
- 2) відносний, що визначає те, як рівень добробуту окремої особи чи сім'ї співвідноситься з переважаючим рівнем забезпеченості у даній країні;
- 3) суб'єктивний, пов'язаний із самооцінкою власного соціально-економічного стану;

4) інтегральний, котрий вимагає узагальнення ряду статистичних характеристик. При цьому абсолютна бідність має *три ступені вираженості*: незабезпеченість (малозабезпеченість), нужденність (бідність) та убогість (злиденність) [5; 10; 12 та ін.].

Поряд із цим, науковці виокремлюють ще й декілька підходів до пояснення бідності. Так, згідно із *індивідуалістичним підходом*, основною причиною цього явища є особистісні характеристики самого індивіда, тоді як *структурний*, навпаки, всю відповідальність за бідність покладає на суспільство, тобто адресує недосконалій економічній, соціальній та політичній структурі. Достатньо цікавим є так званий *фаталістичний* підхід, який, виходячи за межі суб'єктивності та об'єктивності, вказує на фактори, що визначають бідність як такі умови, що не контролюються людиною, - долю, збіг обставин, хворобу чи відсутність здібностей, талантів. При цьому його прихильники переконані в тому, що держава повинна надавати таким людям усю можливу допомогу без додаткових умов. На думку науковців, котрі працюють у руслі *субкультурного підходу*, бідність – явище, яке передається з покоління в покоління, продукуючи людей із специфічними особистісними характеристиками (залежних, з фаталістичним ставленням до життя, із почуттям меншовартості, з низькою мотивацією тощо). Відтак у них формується так званий феномен «психології бідності» - набору поглядів та переконань особи, який сам по собі позбавляє її прагнення бути успішною та багатою, досягати більшого чи змушує «миритися» з обставинами, які продукують нестачу грошей і матеріальних благ. Тоді бідність набуває рис серйозної соціальної проблеми та вимагає застосування системної роботи щодо її розв'язання [10; 12; 14 та ін.]. При цьому сам факт надання матеріальної допомоги та певних пільг сприймається скоріше як додатковий фактор, що не має стати визначальним у подоланні цієї складної ситуації.

Відповідно до державного класифікатора *малозабезпеченою* вважається така сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, що нижчий від прожиткового мінімуму для цієї малої групи. До складу такої сім'ї входять чоловік, дружина; рідні, усиновлені та підопічні

діти цих осіб, у тому числі й діти, які навчаються за денною формою навчання у закладах вищої освіти I - IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах до досягнення двадцяти трьох років і не мають власних сімей, неодружені повнолітні діти, які визнані інвалідами з дитинства I та II групи або інвалідами I групи і проживають разом з батьками; непрацездатні батьки чоловіка та дружини, які проживають разом з ними і перебувають на їх утриманні у зв'язку з відсутністю власних доходів; особа, яка проживає разом з самотнім інвалідом I групи і здійснює догляд за ним. До складу названого типу сім'ї не долучаються особи, які перебувають на повному державному утриманні.

Вивчаючи проблему бідності в цілому та малозабезпеченості сім'ї зокрема фахівці дійшли висновку, що для більшості з них характерними є декілька спільних *ознак*, які об'єднують їх. Так, наприклад, переважаючими адаптаційними стратегіями у таких сімей є економія на усьому, відмова від оновлення чи придбання предметів довготривалого використання, від відвідування культурно-дозвільних заходів, відмова від включеності в діяльність різноманітних освітніх, оздоровчих інститутів, неможливість будь-якої соціальної активності внаслідок нестачі коштів [18]. Також до цього списку входять й так звані «полярні» сімейні ситуації – високе сімейне "навантаження" (багатодітні, неповні сім'ї та ін.), втрата зв'язків із сім'єю та близькими. [12; 15; 23]. Крім того, бідності сприяють переривання вертикальних зв'язків із родиною, часті розлучення, раннє статеве життя, позашлюбна народжуваність, практика цивільних шлюбів [там само].

Важливим є питання аналізу атрибуції відповідальності за бідність, яку демонструють представники різних статей. Так, К. Муздибаєв виявив, що жінки більш схильні до пояснень цього явища з точки зору фаталізму та структуралізму [16]. Інші науковці доводять, що, не зважаючи на те, що соціальне дно має переважно «чоловіче обличчя» і відмінність за статтю невелика, загалом розподіл за статевою ознакою дає підстави нині говорити про все більшу фемінізацію бідності. Так, жінки більше ніж чоловіки схильні до бідності [23]. Наслідком усього цього є те, що в атмосфері бідності змушені

проживати неповнолітні діти, що негативно позначається на їхньому подальшому житті, сприяти подальшій трансляції саме такого стилю життя.

Емпірично встановлено, що малозабезпеченим сім'ям дуже важко оплачувати своїм дітям якісні освітні, медичні, туристичні та рекреаційні послуги, а також забезпечувати їхні інші матеріальні, соціальні та духовні блага. Батьки здебільшого виробляють моделі неефективної фінансової поведінки, які запозичують їхні нащадки. Тому бідність набуває циклічного характеру: бідні батьки відтворюють бідних дітей [18]. Все це, звісно, не найкращим чином позначається на інтелектуальному, психологічному, психічному розвитку останніх. І більше того, важкий фінансовий стан родини однозначно позначається на процесі соціалізації дитини, непомірно ускладнюючи й проблематизуючи його, а головне – стає ще й додатковим травмуючим фактором для дітей із цих родин.

Відтак висновуємо, що бідність як складне психосоціальне явище вимагає усебічного вивчення та комплексної роботи, спрямованої на його подолання. Одним із пріоритетних напрямів роботи в сімейному вимірі соціальних стосунків є психоконсультативна та психокорекційна робота із малозабезпеченими сім'ями.

Детальний аналіз статистичних даних щодо соціальної роботи з малозабезпеченими сім'ями свідчить про те, що представники даної категорії клієнтів дуже рідко йдуть на контакти з представниками держави, суспільства та різноманітних органів соціального забезпечення за винятком випадків, які передбачені законодавством, або ж якщо вони сподіваються на допомогу матеріального характеру (виплати, субсидії, допомоги, компенсації тощо). Коли ж йдеться про вирішення реальної ситуації з можливим працевлаштуванням для покращення соціально-економічного становища сім'ї, більшість таких клієнтів відмовляється від допомоги. І це має свої причини: по-перше, більшість людей із так званим «синдромом бідності» прагнуть будь-що зберегти звичне місце роботи навіть тоді коли за неї мало платять; по-друге, соціально-психологічна ізоляваність таких сімей провокує виникнення песимістичного та апатійного ставлення до життя загалом, пасивністю всієї родини у прагненні до змін,

низьким рівнем домагань, схильності до саморуйнуванням особистості членів сім'ї, що часто веде до втрати віри в перспективу та успіх [2; 12; 23 та ін.].

Здебільшого робота фахівців і громадських організацій у малозабезпечених сім'ях зводиться до простого обслуговування родини, члени якої перекладають виконання своїх обов'язків на плечі соціальних працівників, займаючи при цьому пасивну позицію і надаючи фахівцям право самим знаходити вихід із скрутного становища. Наслідком цього є ще більші проблеми, які призводять до соціального утримання, прагнення звинувачувати в своїх бідах все суспільство, маскуючи при цьому реальний стан справ у сім'ї і власні лінощі і вдаючись до різних форм психологічного захисту. Парадокс полягає в тому, що деструктивні моделі поведінки з часом починають приносити їм певний психологічний комфорт як доказ того, що реально зробити у даній ситуації нічого не можна і тому такий стан є природним.

Узагальнюючи сказане є підстави виділити такі *особливості людей з малозабезпечених сімей*, як: а) відсутність ініціативи, пасивність; б) перекладання відповідальності на інших; в) невміння ставити цілі та домагатися їх; г) страх ризику; д) прагнення звинувачувати у своїх бідах інших [5].

У цій проблемній ситуації соціальний працівник, керуючись вимогами принципу максимізації мінімуму (прагнення максимально розширити мінімальні ресурси психосоціальної допомоги), повинен не лише допомагати родині пережити труднощі, залучаючи кошти благодійників і т. ін., а й навчити сім'ю способам і прийомам самопомоги, взаємодопомоги, адже морально завжди є кращим власний заробіток, ніж соціальне утримання. Тому пропонується обмежити доступ до допомоги для працездатних непрацюючих громадян, які відмовляються від працевлаштування. Вочевидь це допоможе не тільки бюджету, а й самим безробітним, адже лише реальні обмеження змусять людину зважитися на трудову діяльність, яка допоможе їм подолати власну життєву кризу.

1.2 Різновиди соціально-психологічної підтримки малозабезпечених сімей

З часу проголошення євроінтеграційного курсу Україна взяла на себе певні зобов'язання щодо реалізації прав і свобод громадян. Пріоритетом тут є соціальний захист, як одна з важливих складових економіки держави, а саме підтримка стабільності доходів сімей з дітьми, малозабезпечених і багатодітних сімей, наданні рівного доступу до медичної допомоги, освіти, інших соціальних послуг.

Малозабезпеченість – це один із юридичних фактів виникнення правовідносин у площині державної соціальної допомоги, що має складну структуру, змістовими компонентами якого є: 1) дохід однієї особи чи середньомісячний сукупний дохід; 2) майно як отримання одноразового чи регулярного доходу від його використання; 3) незалежні від особи причини настання такого матеріального становища. Причому право сім'ї на цю допомогу залежить не лише від доходів, а й від її майнового стану, зайнятості працездатних її членів та інших факторів.

Серед *різновидів соціального підтримки малозабезпечених сімей* найпоширенішими є соціальна допомога; соціальні пільги; соціальні послуги, які включають різні види матеріальної допомоги та соціальне обслуговування, зокрема здійснення *психосоціального супроводу*. Останній спрямований на здійснення соціальної опіки, психологічної та соціальної допомоги, патронажу соціально незахищених категорій дітей і молоді задля подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Названий супровід проводиться для того, щоб реалізувати *цільі*:

- формування в дитини з раннього віку загальнолюдських цінностей;
- надання їй допомоги і підтримки у самоствердженні та у прагненні до гідного життя;
- підвищення готовності сім'ї до виконання виховної функції і первинної соціалізації дитини;
- збагачення психологічної культури батьків;
- виховання дитини, виходячи з її інтересів і поваги до батьків;

- створення сприятливого сімейного мікроклімату та зміцнення інституту сім'ї.

До основних *завдань* психосоціального супроводу належать:

- організація цілеспрямованої фахової допомоги сім'ї у вирішенні її соціальних і психологопедагогічних проблем;

- допомога сім'ї у створенні сприятливих умов виховання дитини відповідно до її віку, індивідуальних особливостей та потреб вчасного і всебічного розвитку;

- формування компетентного іміджу сім'ї – набуття її членами соціально-педагогічних знань і навичок, достатніх для реалізації завдань повсякденного життя, які виникають під час спілкування із суб'єктивним довкіллям.

Загалом фінансова нестабільність, невміння поводитися із грошима, їх тотальний брак і як наслідок – убогість та бідність – лише наслідок невирішених особистісних проблем, незнання та невміння вирішувати складні життєві задачі. А це вимагає докорінного перегляду загальноприйнятої моделі соціальної допомоги, яку отримують малозабезпечені сім'ї з дітьми.

Психосоціальний супровід має декілька складових.

Зокрема, *освітня складова* містить у собі два напрямки діяльності соціального педагога: - допомога в навчанні, що спрямована на запобігання виникнення сімейних проблем і формування педагогічної культури батьків; - допомога у вихованні, яка надається батькам шляхом їхнього консультування, а також у процесі роботи з дитиною через створення спеціальних виховних ситуацій для вирішення завдань своєчасної підтримки родини з метою її зміцнення й оптимального використання її виховного потенціалу.

Психологічна складова вказаної допомоги також охоплює два вектори діяльності: а) підтримку, спрямовану на створення сприятливого мікроклімату у родині в період короткочасної кризи; б) корекції міжособистісних стосунків, яка здійснюється в основному тоді, коли в родині існує психологічне насильство над дитиною, що призводить до порушення її нервово-психічного і фізичного стану.

Отже, саме соціально-психологічний супровід є найдієвішим інструментом допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми. Але це стає реально можливим за умов різноманітності напрямів, форм та методів роботи фахівців, коли забезпечується комплексність та системність надання необхідних послуг, коли надається підтримка клієнту в конкретній несприятливій життєвій ситуації, налагоджується сприятливий психосоціальний клімат у родині та здійснюється корекція міжособистісних стосунків між її членами. Водночас створюються обставини, за яких людина опановує прийоми та способи самостійного подолання життєвих проблем, вироблення і закріплення адекватних форм поведінки та відповідального вчинення.

РОЗДІЛ 2. ФОРМИ І МЕТОДИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИХ СІМЕЙ З ДІТЬМИ ТА ОЦІНКА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

2.1. Обґрунтування структурної моделі психосоціального супроводу малозабезпечених сімей з дітьми

Більшість кризових процесів, як відомо, негативно відображаються перш за все на сім'ях з дітьми. Так, у нашій країні навіть у період економічної стабільності, найважливішим чинником бідності була наявність та кількість дітей у родині, а сім'ї з двома і більше дітьми частіше всього потрапляли до зони високого рівня бідності. Відтак, головним завданням нашого емпіричного дослідження має стати вивчення як феномену бідності, так і складових добробуту сімей з дітьми. Виходимо з того, що всі сім'ї по-різному протистоять життєвим труднощам: для одних наслідком несприятливих впливів є наростання сімейних проблем (підвищення конфліктності, зниження задоволеності сімейним життям, хвороби, розлучення тощо), для інших, навпаки – зростання згуртованості і примноження зусиль для подолання кризи та збереження сім'ї.

Проблемне поле бідності та нерівних можливостей сімей з дітьми має два базових складники: бідність за недостатніх фінансових ресурсів для забезпечення нормального розвитку дитини (т.з. монетарна бідність) та бідність

через позбавлення, які не пов'язані або частково пов'язані з матеріальними чинниками на рівні сім'ї (деприваційна бідність). Така класифікація дає можливість трактувати досліджуване явище не тільки з погляду матеріального забезпечення, а й задіювати до нього такі показники, як доступність малозабезпечених громадян до якісних медичних, освітніх та соціально-психологічних послуг.

Відомо, що соціальна допомога – це добре, але вона самодостатньо не зможе змінити головного – ставлення людини до тих обставин, які стали на шляху до її комфортного повсякдення. Тому роботу в напрямку подолання малозабезпеченості потрібно починати саме зі зміни «психології бідності» таких людей, підвищення рівня їхньої освітченості. Тут ефективними є заходи двох векторних спрямувань, які в подальшому утворюють основні компоненти *структурно-функціональної моделі психосоціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми* (рис 2.1): а) на підвищення рівня фінансово-правової грамотності дорослих, які б передбачали опанування ними цілої низкою знань та навичків (розуміння призначення фінансових та правових установ, інститутів, їх відповідальності; планування сімейного бюджету на тривалий період; ази юридичної та податкової грамотності; вміння шукати і знаходити потрібну фінансову інформацію; планування реалізації потреб сім'ї у довгостроковій перспективі тощо) [6]; б) на підвищення рівня *психологічної грамотності та психологічної культури* усіх дорослих членів малозабезпечених сімей у цілому та дітей зокрема, що в подальшому унеможливить виникнення різноманітних проблем особистісного та міжособистісного характеру – конфлікти, дезадаптацію, різноманітні форми девіантної поведінки (алкоголіз, наркоманію, насильство). І це закономірно, адже психологічна культура – це сукупність знань і компетентностей із психології, які дають змогу правильно оцінювати життєву ситуацію, вибирати конструктивні способи спілкування, розуміти себе та інших, усвідомлювати прояви власної нетерпимості і, як наслідок, виявляти особисті ускладнення у процесі спілкування і взаємодії [13, с.156]. Саме виконання основних завдань останнього блоку і стало пріоритетом нашої подальшої діяльності.

Рис. 2.1. Структурна модель психосоціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми

Психологічна грамотність дорослих членів сім'ї – це мінімально необхідний рівень розвитку гуманітарної культури й діяльне оволодіння психологічними знаннями (фактами, уявленнями, поняттями, законами), вміннями, символами, правилами і нормами у сфері спілкування і поведінки, що проявляється в ерудиції, освіченості у витлумаченні різноманітних явищ психіки як із позиції наукового знання, так і з висоти життєвого досвіду особи.

Недаремно кажуть: «Грамотна людина знає, розуміє (до прикладу, як поводити себе, як спілкуватися у тій чи іншій ситуації), а компетентна – реально й ефективно спроможна використовувати знання у здоланні певних проблем» [13].

Такий підхід повністю відповідає концепції гуманістичного співжиття, згідно з якою осереддя кожної особистості становить позитивне начало, яке виявляється у її прагненні до постійного зростання, розвитку, самоактуалізації, максимального розкриття своїх потенціальних здібностей, а також у здатності бути незалежним, свідомо здійснювати життєвий вибір і брати на себе відповідальність. Саме у рамках гуманістичної школи психосоціального спрямування виникла ідея так званої *розвивальної допомоги*, головне завдання якої – повно активізація внутрішніх ресурсів того, кому допомагають. У цьому разі допомога ефективна лише тоді, коли людина, яка її отримала, сама здатна впоратися зі своїми проблемами, використовуючи допомогу фахівця тільки як допоміжний засіб. Тоді адресату допомоги не потрібні співчуття і жалість. Адже конфлікти, помилки, розчарування, хоча й діють як травмувальні чинники, викликаючи сумні переживання і відчай, усе ж є підґрунтям формування нового соціального досвіду у подоланні життєвих труднощів. Співучасть в опануванні особою такого досвіду – це засадничий метод допомоги клієнту в процесі його соціального оздоровлення та особистісного зростання.

2.2. Організація і зміст експериментального дослідження

Спираючись на вимоги принципів вищеназваної концепції розвивальної допомоги, запропоноване емпіричне дослідження мало дві основні стадії:

1) психодіагностичне обстеження особистісних характеристик учасників експерименту, яке проводилося за наступними методиками:

- для з'ясування мотивів афіліації була використана діагностична методика А. Мехраб'яна; - методика В.Павлова «Готовність до саморозвитку»; - методика «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка; - авторська методика А. В. Фурмана «Наскільки Ти адаптований до життя» (зрізи проводилися до і після проходження учасниками програми);

2) реалізація спеціально розробленої авторської програми соціально-психологічної допомоги членам малозабезпечених сімей з дітьми.

Дослідження здійснювалося на базі Тернопільського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Відповідно до мети роботи дослідницьку вибірку склали 10 осіб – членів малозабезпечених сімей з дітьми.

Отож, на початковому етапі роботи нами був проведений перший зріз даних, що були отримані за вищезазначеними методиками й дали змогу зафіксувати певні характеристики учасників до початку проходження ними запропонованої програми психосоціальної допомоги. Так, однією з найбільших проблем людей, котрі опинилися у складних життєвих обставинах, є психологічні бар'єри на шляху налагодження конструктивної взаємодії з іншими. Адже більшість з них замкнуті, не комунікабельні, закриті у світі власних переживань і проблем (див. розділ 1). Отож, для з'ясування того, наскільки учасники програми відкриті, готові заводити дружбу і відчувати прихильність, радіти іншим людям і жити разом з іншими, співпрацювати і спілкуватися, любити та приєднуватися до груп, нами було запропоновано їм пройти діагностичну *методику А. Мехрабіана* (Додаток А) для з'ясування мотивів афіліації (від англ. *affiliate* – приєднувати).

Афіліація – психічне явище, мотив, спонукання, намір, прагнення налагодити емоційні і довірливі контакти з іншими людьми. Вона, будучи рушійною стороною спілкування виявляється у намаганні встановити близькі стосунки, брати участь у спільних діях, отримувати задоволення у процесі спілкування. Поряд із позитивною привабливістю й «очікуваною цінністю» протилежним детермінантним чинником тут є негативна привабливість невдалої афіліації, де також спостерігаються широкі індивідуальні відмінності. Співвідношення позитивних і негативних сторін потреби афіліації у кожної людини своє, що і визначає особливості контактів у міжособистісних стосунках, в діапазоні базових характеристик «досягнення – уникнення», «успіх – невдача». При цьому автор методики виділяє дві тенденції потреби афіліації: надію на афіліацію (очікування відносин симпатії, порозуміння у спілкуванні) і боязнь відкидання (страх того, що спілкування не відбудеться або буде формальним). Поєднання цих тенденцій дає чотири типи мотивів афіліації: 1) висока надія на афіліацію, низька чутливість до відкидання (високий ПП,

низький СВ); 2) низька потреба в афіліації, висока чутливість до відкидання (низький ПП, високий СВ); 3) низька надія на афіліацію і чутливість до відкидання (низький ПП, низький СВ); 4) високі надія на афіліацію і чутливість до відкидання (високий ПП, високий СВ).

Як показали результати первинного дослідження, для значної частини респондентів було характерним співвідношення високого рівня розвитку мотиву «страх бути відкинутим» у сукупності з високим рівнем розвитку мотиву «прагнення до людей» (40%). Такий тип, на думку А. Мехрабіана, є мотиваційним підґрунтям вираженої конформної поведінки, тобто показником мотиву залежності. Такі люди схильні до підпорядкування, легко мирять з обставинами та залежні від впливів і домагань інших (рис. 2.2).

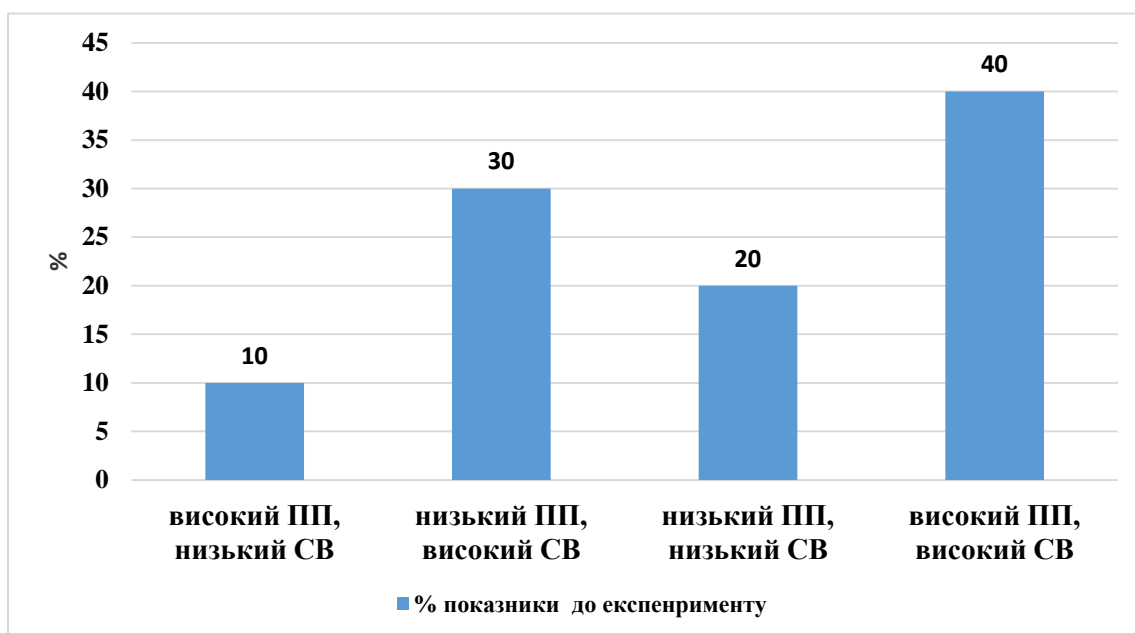

Рис. 2.2. Результати дослідження мотивів афіліації за методикою А.Мехрабіана учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (І зріз, вибірка –10 осіб)

Для інших 30% респондентів було характерним співвідношення високого рівня розвитку мотиву «страх бути відкинутим» у єдності з низьким рівнем розвитку мотиву «прагнення до людей». Це свідчить про те, що вони більш закриті для контактів і почуття самотності для них – доволі комфортний стан. Ще у 20% опитаних спостерігалася ситуація, коли низький рівень розвитку мотиву «прагнення до людей» поєднувався з низьким рівнем наявності мотиву

«страх бути відкинутим». Такі особи характеризуються сильно вираженим внутрішнім конфліктом між прагненням до людей і намаганням їх уникнути, що який виникає кожного разу, коли доводиться зустрічатися з незнайомцями, опинятися у незвичних обставинах. І лише 10% учасників продемонстрували високий рівень ПП у поєднанні з низьким СВ. Це саме ті люди, які вміють і хочуть спілкуватися з іншими та не бояться просити ні соціальної, ані суто психологічної допомоги.

За результатами, отриманими на попередньому етапі дослідження за тестовою методикою В.Павлова «Готовність до саморозвитку» (Додаток Б), виявлено (рис. 2.3), що лише незначна частина обстежених (троє з десяти – 30%) хотіли б знати про себе і готові вдосконалюватися. Водночас така ж кількість осіб не хоче знати про себе більше і не прагне до досконалості. Ще двоє осіб не бажають самовдосконалюватися, не намагаються глибше пізнати себе, загалом їм важко змінити себе. Отримані дані підтвердили нашу думку про те, що складне соціально-психологічне та економічне становище сімей є пріоритетним у визначенні позиції її дорослих членів. Так, більшість з них втратили довіру до людей і до себе, не хочуть розвиватися і змирилися з існуючим станом речей.

Рис. 2.3. Результати дослідження за методикою В.Павлова «Готовність до саморозвитку» учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (I зріз, вибірка –10 осіб)

Отримані дані лише підтвердилися показниками наступної методики, а саме «Самооцінка психічних станів» А. Айзенка (Додаток В). За опрацьованими результатами (рис.2.4) було з'ясовано, що в обстежуваних на попередньому етапі за всіма показниками переважає високий рівень станів тривожності, агресивності, фрустрованості і ригідності.

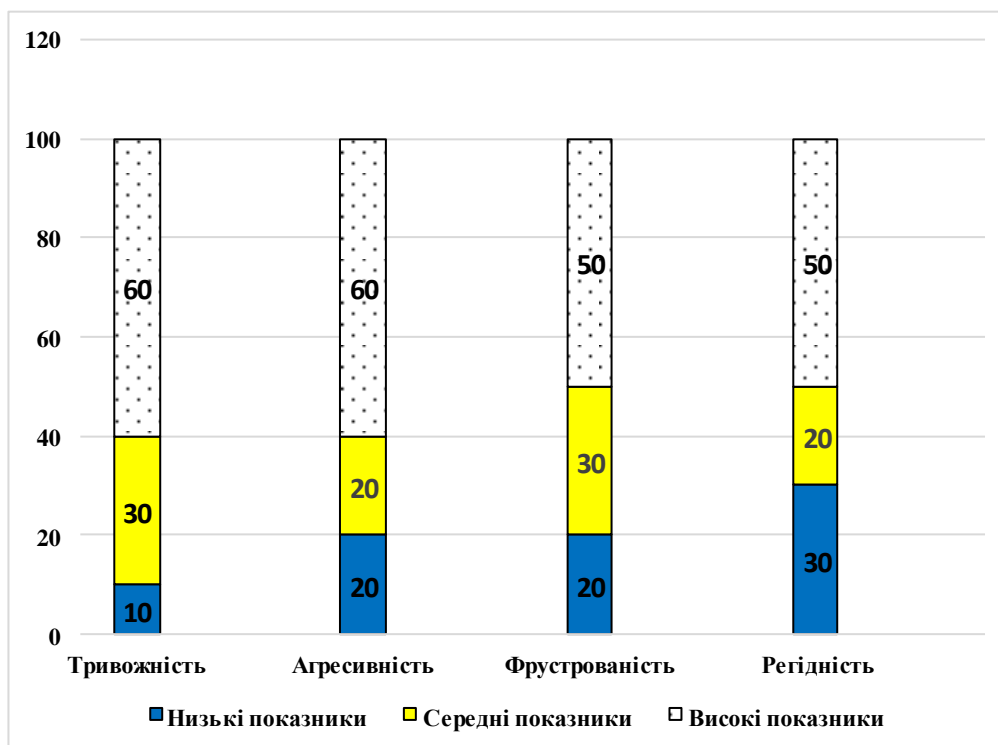

Рис. 2.4. Результати дослідження за методикою «Самооцінка психічних станів» А. Айзенка учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (І зріз, вибірка –10 осіб)

Зрозуміло, що така ситуація з довірою до інших та готовністю розвиватися не могла не відобразитися на ще одному показнику, а саме рівні адаптованості. В цьому разі нами застосована авторська методика А. В. Фурмана «Наскільки ти адаптований до життя» (Додаток Г). Вона містить чотири основних блоки, що визначають ставлення до: роботи (навчання), сім'ї, навколишніх і самого себе. При цьому за кожним блоком визначаються рівні особистісної адаптованості: I рівень – адаптованість, яка має чотири підрівні: максимальний, високий, середній і низький; II рівень – неадапованість – очевидна чи неочевидна; III рівень – дезадапованість, яка може бути

ситуативною, стійкою очевидною, критичною і суперкритичною. Відтак перший рівень (адаптованість) вказує на гармонію між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами та супроводжується позитивним ставленням – оцінкою, розумінням, прийняттям особистості себе і навколишнього світу; неадаптованість – більш-менш усвідомлена невідповідність між цілями і результатами діяльності, що не чинить психотравмувального впливу на особистість, а дезадаптивність вказує на дисгармонію цілей та результатів, що є джерелом психічного напруження, котре внутрішньо травмує особистість [25].

Отримані результати показали (табл. 2.1.), що більшість учасників експерименту продемонстрували значну особистісну неадаптованість (5 із 10 осіб).

Таблиця 2.1.

Результати дослідження за методикою А. В. Фурмана «Наскільки ти адаптований до життя» учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (І зріз, вибірка –10 осіб)

Етап експерименту	Кількість обстежуваних	Рівні особистісної адаптованості										
		адаптованість					неадаптованість			дезадаптованість		
		максимальний	дуже високий	високий	середній	низький	неочевидна або псевдоадаптованість	очевидна	ситуативна	стійка очевидна	критична	суперкритична
<i>Перший</i>	10	-	-	-	1	2	2	3	1	-	1	-

Всі вони зазначили, що, хоча і відчують значні труднощі у більшості сфер життєдіяльності (переважно переживають з приводу роботи та конфліктів з іншими членами родини – чоловіками, дружинами, третіми особами), та все ж налаштовані оптимістично. Вони так чи інакше пристосувалися до свого соціального статусу і намагаються адекватно реагувати на складні життєві ситуації. Втішним є те, що значна частина учасників (3 із 10 осіб) добре адаптовані до життя і, незважаючи на труднощі, доволі непогано з ними справляються. Звичайно, наявність двох дезадаптованих осіб стала дуже тривожним показником, адже при відповідях на запитання вони вказали на доволі некомфортні обставини свого життя, які травмують їх внутрішній світ

(девіантна поведінка інших членів родини – алкоголізм, агресія тощо, відсутність підтримки та порозуміння з боку інших членів родини).

2.3. Результати реалізації авторської програми соціально-психологічної допомоги членам малозабезпечених сімей з дітьми.

Пропонована програма соціально-психологічної допомоги членам малозабезпечених сімей з дітьми мала на меті виконання одночасно декількох завдань та містила два блоки:

1) *консультативний*, який був спрямований на розвиток психологічної грамотності та культури дорослих членів цих сімей й передбачав :

- надання консультацій з питань психологічного здоров'я та поліпшення взаємин з навколишнім середовищем;

- обговорення проблем і надання порад щодо вибору способів розв'язання реально існуючих соціальних та психологічних проблем;

- сприяння у запобіганні виникненню непорозумінь та конфліктів між членами сім'ї, родини;

- просвітницька робота спрямована на всебічний розвиток дитини, на згуманізування сімейних стосунків;

- навчання батьків ефективним методам виховання, мобілізації власних ресурсів сім'ї для вирішення проблем надалі;

- допомогу батькам у розв'язанні конфліктних ситуацій сімейного виховання, праці та дозвілля.

2) *тренінговий*, який утілював ідею *розвивальної допомоги* та передбачав організацію і проведення психокорекційної роботи стосовно *вирішення проблем*, передусім подолання емоційних і поведінкових порушень, переорієнтування самопізнання та саморозвитку на позитивні траєкторії розвитку.

У психокорекційній групі розвивальної допомоги обговорювали особисті, соціально-психологічні та професійні проблеми. Її учасники не прагнули до структурних змін особистості, а працювали з усвідомленими персональними

проблемними ситуаціями, здолання яких не вимагало тривалого часу. Треба було активізувати профілактичну і відновлювальну діяльність в осмисленні труднощів особистісного і/або професійного життя, його кризових періодів. Скажімо, учасники, моделюючи і програючи сімейні конфлікти, привносять і реалізують в Т-групі спосіб свого життя й особливо – стиль спілкування та міжособистісних стосунків. Природньо, що учасники групи, реагуючи на побачене, допомагають один одному в контексті групи заново пережити своє реальне життя, усвідомити помилки під час спілкування, причини конфліктів з близькими і значущими людьми поза групою. Тим самим у такій спільноті виникає реальна можливість проблемних клієнтів змінити свою поведінку і з підтримки групи та її терапевта шукати нові способи конструктивної співпраці з іншими членами сім'ї чи родини.

Вибір саме такого виду психотренінгової групи був зумовлений цілою низкою причин:

- по-перше, тренінгові способи вирішення проблем – форма групової роботи, в якій відбувається організація спільної мисле діяльності, причому об'єднує групу схожість проблем, які поодинці люди вирішити не можуть: як більш ефективно організувати своє життя за наявності ізоляції, емоційних травм, життєвих криз тощо;

- по-друге, цей вид груп – це доволі неструктуроване об'єднання, яке забезпечує клімат максимальної свободи для вираження почуттів особистості, дослідження переживань і міжособистісної комунікації, що важливо тоді, коли люди малознайомі між собою, а їх участь не регламентована певними правилами, тобто добровільна і непримусова.

- Основою всієї програми став *освітньо зорієнтований тренінговий курс з набуття батьківських навичок «Батьківство в радість»*, авторами якої є американські психологи Міналі Сакс (Minalee Saks), Еллен Гаймен (Ellen Human), Лінда Рейллі (Linda Reilly), Ювати Руш (Juvata Rusch). Він адаптований до українських реалій вітчизняними фахівцями І. Д. Зверевою та Г. М. Лактіоновою [21]. Його переваго є те, що в ньому презентовано нові, іноді

незвичні для українських традицій, підходи до організації процесу виховання. Зокрема, значна частина програми присвячена питанням, які стосуються важливості піклування батьків не тільки про дитину, але й про самих себе, що є доволі нетиповим для нашої культури. То ж ключовий момент її впровадження пов'язаний з усвідомленням батьками базової істини: *щоб краще турбуватися про своїх дітей, потрібно піклуватися про себе*. Ця ідея якнайкраще втілює мету запропонованої програми та одночасно виконує декілька її завдань, головне – підвищує рівень психологічної грамотності та культури й має психорозвивальний ефект. Вона складається із 12 модулів: 1. Батьки – основа сім'ї. 2. Батьки: вчимося піклуватися про себе. 3. Розуміння стресу. 4. Управління стресом. 5. Управління гнівом. 6. Спілкування: вчимося без слів розуміти дитину. 7. Спілкування: вчимося слухати і чути дитину. 8. Спілкування: вчимося розмовляти з дитиною. 9. Розвиток дитини: основи. 10. Дисципліна: закладаємо основи. 11. Дисципліна: батьківська скарбничка. 12. Дисципліна: вчимося долати проблемну поведінку.

Всі заняття ґрунтуються на певних наукових концепціях та підходах і зорієнтовані на відпрацювання практичних навичок: застосування нефізичних методів, дотримання дисципліни, навичках спілкування, використання прийомів, технік управління своїми станами та поведінкою. При цьому батьки не просто спостерігають за процесом, а отримують конкретні рекомендації й настанови щодо алгоритму поводження з дитиною у певних ситуаціях, висловлення своїх почуттів, попередження конфліктних ситуацій.

У результаті проходження цього курсу підвищується компетентність і соціально-психологічна грамотність батьків у догляді, вихованні та розвитку дітей, сприяння формуванню та розвитку усвідомленого батьківства, адже відтепер вони знають про особливості психічного розвитку дитини на кожному віковому етапі; володіють прийомами піклування про себе, вміють краще розуміти, доглядати та виховувати дитину, використовуючи при цьому ресурси громади; використовують змістовно активне сімейне дозвілля; забезпечують дотримання дисципліни без покарань, уміють спілкуватися, керувати стресом і

долати конфліктні ситуації; ретельно осмислять власний життєвий шлях і ставлення до своїх дітей; запобігають бездоглядності, жорстокому поводженню з ними.

Основновоположними *принципами* тренінгового курсу стали такі максими:

- бути батьками – найважливіша та найскладніша робота;
- батьки – основа сім'ї;
- батьки є найпершими та найважливішими вчителями своїх дітей та прикладом для наслідування;
- щоб піклуватися про дітей, батьки мають піклуватися про себе;
- потрібно вчитися бути батьками: цей процес триває постійно та завжди змінюється; він просувається невеликими кроками; важливо вдячно ставитися до набутого досвіду та докладених зусиль і визнавати це як свої надбання;
- ми вчимо своїх дітей словом та власним прикладом: своїми словами та своїми діями моделюємо спілкування, виявляємо вміння справлятися зі стресом, гнівом і те, як треба піклуватися про себе;
- кожен батько/мати та кожна дитина є особливими: єдиного правильного способу бути батьком/матір'ю не існує;
- важливо спиратися на сильні сторони особистості;
- батькам потрібна всебічна підтримка.

Після проходження дорослими учасниками тренінгової програми був проведений другий діагностичний зріз. Отримані емпіричні дані (див. рис. 2.5 – 2.7 і табл. 2.1) подані у пропонованих нижче рисунках і таблицях, які наочно демонструють такі емпіричні закономірності:

- у цілому значно зросла психологічна грамотність батьків малозабезпечених сімей. Після проведення індивідуальної бесіди було з'ясовано, що кожен, хто пройшов програму, набагато краще орієнтувався у питаннях стосовно проблем налагодження взаємовідносин із дітьми (розуміння особливостей певного вікового періоду та складнощів останніх, їхніх потреб і мотивів діяльності), із чоловіком чи дружиною (знання способів безконфліктного спілкування та вміння обирати правильну тактику і стратегію

у ситуації, коли конфлікт уже виник), так званими «третіми особами» - близькими і далекими родичами, друзями і знайомими, які так чи інакше беруть участь у життєдіяльності родини, а також розуміння власного Я і знаходження оптимальних шляхів до внутрішнього комфорту. Так, дехто з учасників указував на те, що йому вдалося за цей час налагодити рівні стосунки із тими, хто досі був основним джерелом конфліктів у сім'ї (чоловік, який регулярно вживав алкоголь після того як дружина, замість того щоб терпіти насильство, декілька разів уміло «дала відсіч», тоді він став з обережністю проявляти демонстративні дії, чи сусіди, які постійно ображали дітей, у результаті зміни моделі поведінки з ними, стали більш толерантнішими і терпимішими).

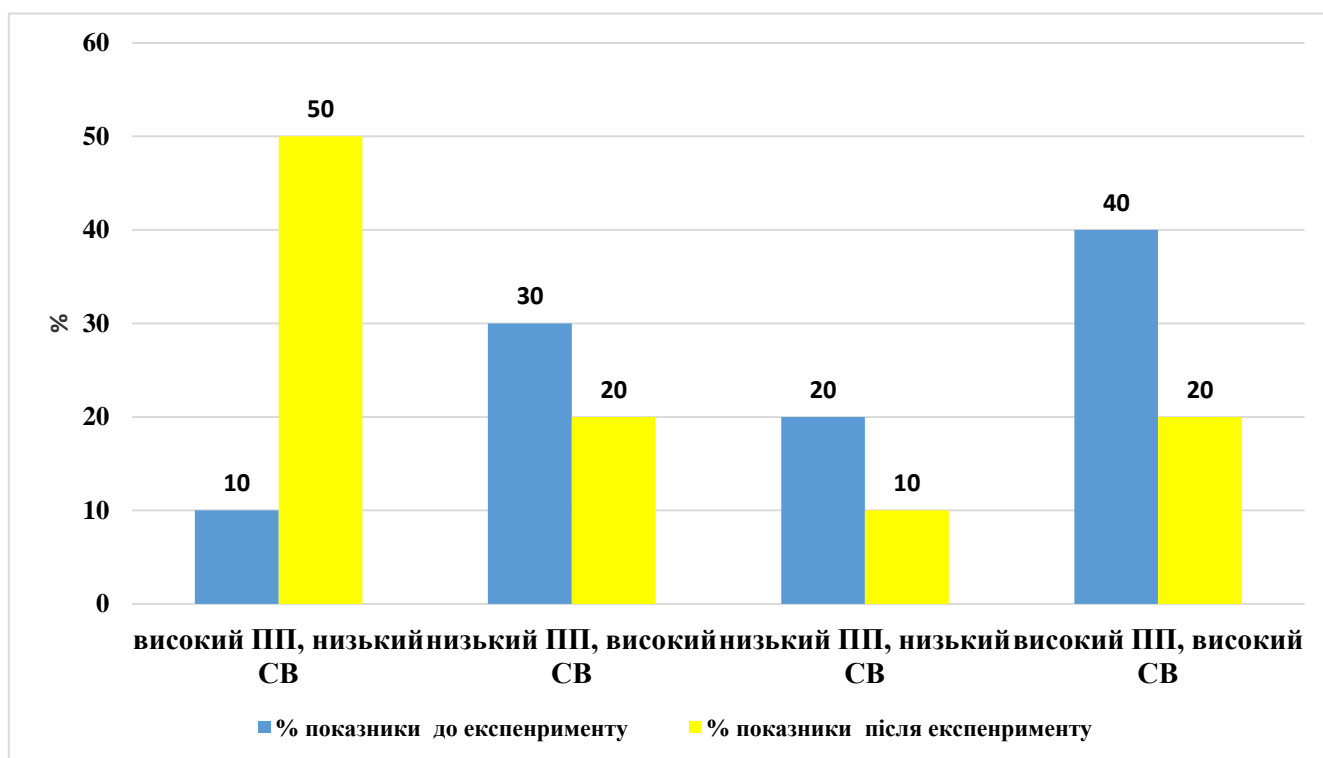

Рис. 2.5. Результати дослідження мотивів афіляції за методикою А.Мехрабіана учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (II зріз, вибірка –10 осіб)

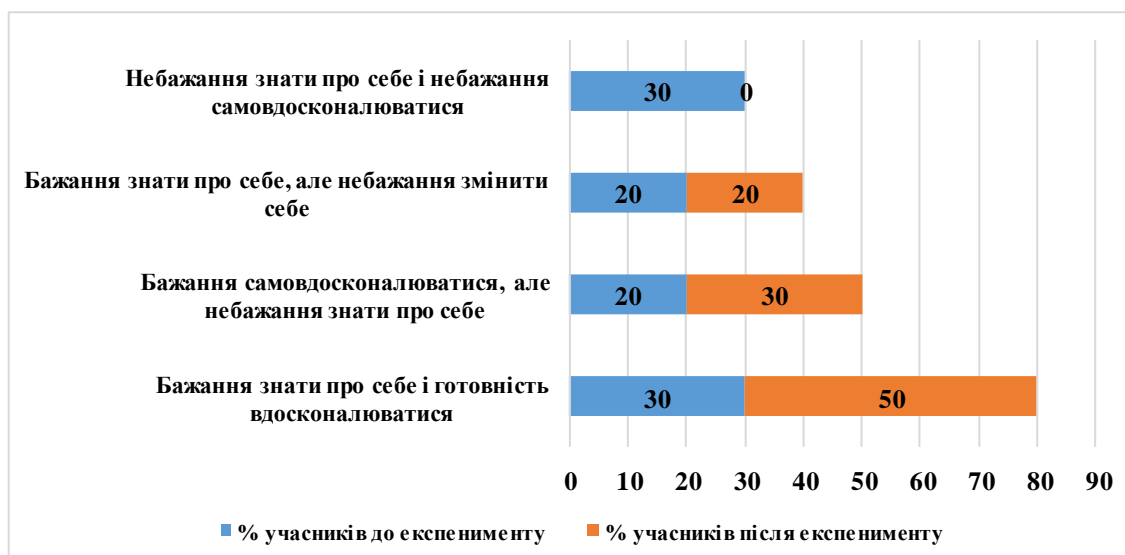

Рис. 2.6. Результати дослідження за методикою В.Павлова «Готовність до саморозвитку» учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (II зріз, вибірка – 10 осіб)

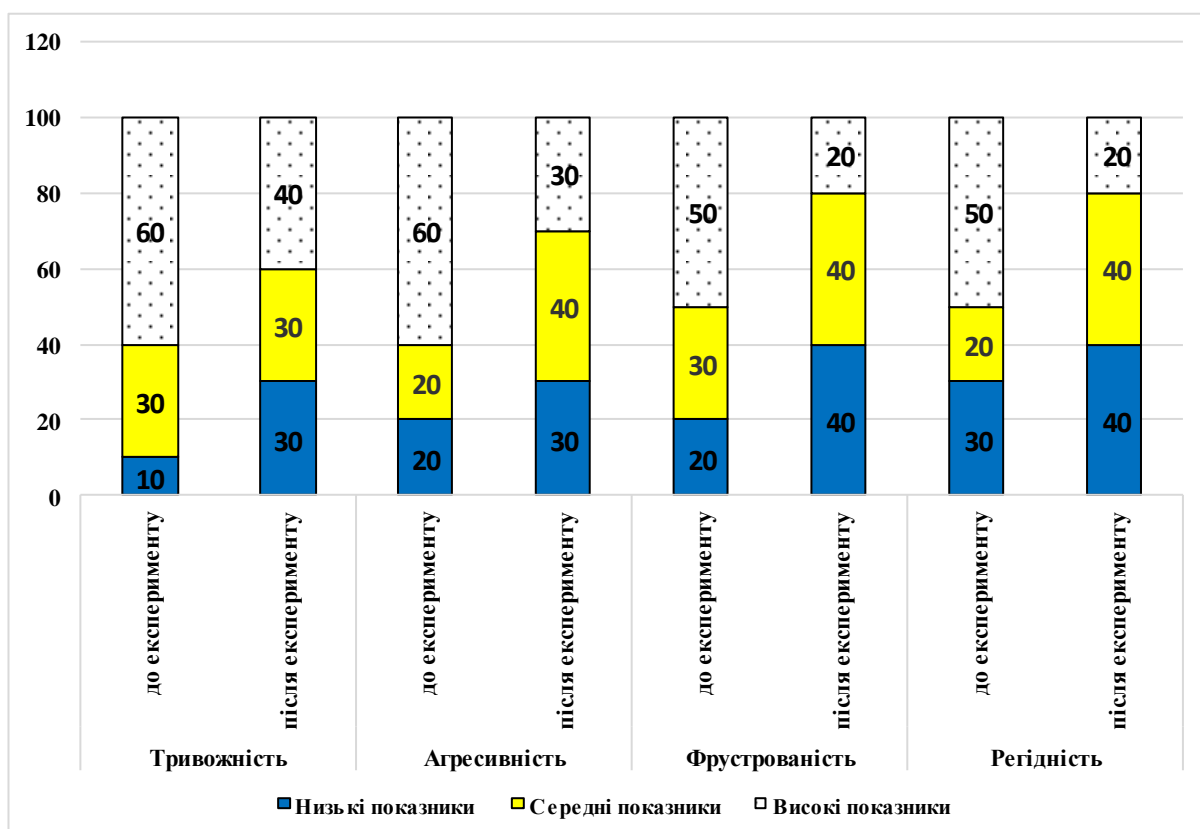

Рис. 2.7. Результати дослідження за методикою В.Павлова «Готовність до саморозвитку» учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям (II зріз, вибірка – 10 осіб)

Таблиця 2.1.

**Результати дослідження за методикою А. В. Фурмана «Наскільки ти адаптований до життя» учасників програми соціально-психологічної допомоги малозабезпеченим сім'ям
(II зріз, вибірка –10 осіб)**

Етап експерименту	Кількість обстежуваних	Рівні особистісної адаптованості										
		адаптованість					неадаптованість			дезадаптованість		
		максимальний	дуже високий	високий	середній	низький	неочевидна або псевдоадаптованість	очевидна	ситуативна	стійка	очевидна	критична
<i>До</i>	10	-	-	-	1	2	2	3	1	-	1	-
<i>Після</i>	10	-	-	-	3	2	4	1	1	-	-	-

- у більшості учасників намітилися позитивні тенденційні зміни майже за всіма показниками: зросла потреба в афіляції, емпатійності, прихильності до людей, знизився рівень агресії та ригідності. Вони стали більш відкритими і готовими до спілкування, перебороли страх перед незнайомими людьми. Водночас на краще змінилася їх соціально-психологічна адаптованість. Зокрема учасники, у яких на початку були виявлені низькі показники останньої, після закінчення програми вже не так критично ставилися до всього, що їх оточує.

Отже, пріоритетною перевагою програми стали такі характеристики:

- поряд із цілісністю та комплексністю, вона передбачає значний рівень гнучкості, що уможливорює коригування занять, використовуючи їх з урахуванням особливостей групи учасників, їх освітнього і культурного рівнів;
- у змісті курсу активно використовуються різноманітні методики;
- важливу роль при в проведенні занять відіграють відеоматеріали, що значно підвищують інтерес до програми та роблять участь у ній цікавою і доступною;
- за потреби, користуючись додатками, можна провести поглиблені заняття за кожною названою темою;

- особлива увага приділяється забезпеченню зворотного зв'язку шляхом застосування матеріалів із додатків до модулів, домашніх завдань, рекомендацій тренеру щодо підтримки інтересу батьків до участі у заняттях впродовж всього навчання.

ВИСНОВКИ

1. Грунтовний аналіз проблемного кола малозабезпеченості українських сімей дає підстави стверджувати, що бідність як психосоціальний феномен некоректно вивчати відокремлено, визначаючи за об'єкт дослідження лише окрему особистість, адже це складне системне явище, в центрі якого знаходиться мала соціальна група – сім'я, яка як структурна соціальна одиниця віддзеркалює загальний стан суспільства, суперечності й наслідки перебігу процесів, що відбуваються в ньому. На жаль, за умов сучасної економічної і політичної кризи в нашій країні саме інститут сім'ї зазнає серйозних матеріальних і морально-психологічних труднощів, спричинюючи трудову міграцію, соціальне сирітство, девіантну поведінку серед молоді, особистісну деградацію та ін.

2. В Україні як суверенній державі пріоритетом у роботі із малозабезпеченим сім'ям є соціальний захист, який охоплює соціальну допомогу, соціальні пільги та соціальні послуги, що передбачають різні види матеріальної допомоги, гарантують соціальне обслуговування та соціально-психологічний супровід, котрий, як показали результати проведеного нами емпіричного дослідження, за умови правильної організації роботи фахівців, уможливує отримання доволі позитивних результатів.

3. Психосоціальний супровід – це практика реалізації концепції актуальних засад гуманістичного спрямування, що втілює у життя ідею так званої *розвивальної допомоги*, в основі якої джерелить думка про те, що осереддя кожної особистості містить позитивне начало, яке виявляється у прагненні людини до зростання, постійного розвитку та самоактуалізації, в

намаганнях досягнути максимального розкриття своїх потенціальних здібностей, бути незалежним, свідомо здійснювати життєвий вибір і брати на себе відповідальність.

4. Пріоритетною метою «конативних сімейних груп» стало подолання емоційних і поведінкових порушень, які були виявлені під час психодіагностики в учасників експерименту, а основою життєдіяльності «груп зустрічей» став *освітній, соціально зорієнтований тренінговий курс з набуття батьківських навичок «Батьківство в радість»*, який був спрямований на підвищення рівня компетентності та соціально-психологічної грамотності батьків у догляді, вихованні та розвитку дітей, у підсумку сприяв формуванню та розвитку усвідомленого батьківства. Особливістю пропонованої психосоціальної техніки стало те, що ключовим моментом її реалізації стала рефлексія батьками незаперечної істини: *щоб краще турбуватися про своїх дітей, потрібно постійно піклуватися про себе.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аккерман Н. Семейная психотерапия. Теория и практика // Семейная психология. Хрестоматия / Сост. Э.Г. Эйдемиллет, Н.В. Александрова, В. Юстицкис. – СПб.: Речь, 2007 – 400 с.
2. Белкин А. Почему беднеют бедные? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//http://semya.potrebitel.ru/data/8/49/08.shtml](http://semya.potrebitel.ru/data/8/49/08.shtml)
3. Варга А. Семейные мифы в практике системной семейной психотерапии // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – № 1 – 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20011206>
4. Вихор С. Гендерний аналіз українського народного фольклору крізь призму теорії сімейної власності Р. Коллінза // Матер. Міжнар. наук.- практ. конф. «Гендерні стереотипи індивідуального здоров'я». – 2007. – Луцьк. – С. 20 – 23.
5. Дейнека О. Константы бедности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pchela.ru/podshiv/37/boolen.htm>
6. Зубіашвілі І. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації // Соціальна психологія. – 2008. – №5 (31). – С.109 – 122.
7. Дембицька Н.М., Новосядла О.М. Теоретико-методологічні підходи до вивчення економічної соціалізації дитини в малозабезпеченій сім'ї / Н.М.Дембицька, О.М. Новосядла // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія – Вип. 44. – К.: ТОВ-Видавництво «ЛОГОС», 2016. – С. 25 – 31.
8. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 35, ст.290). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>.
9. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – К., 1996. – 36 с.

10. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 81 – 85.
11. Лібанова Е. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. – К., 2008. – 330 с. 12. Лібанова Е. Подолання бідності: погляд науковця // Ринок праці та соціальний захист. – 2004. – С. 26 – 32.
12. Лутицька Л. П. Соціальний захист малозабезпечених верств населення та методи його вдосконалення // Актуальні проблеми сучасної юриспруденції. – 2013. – Вип.4 – 43 – 48.
13. Момоток О. Дослідження бідності в Україні та шляхи її подолання // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2011. – №1(4). – С. 125 – 129.
14. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации // Социологический журнал. – 2001. – №1. – С. 5 – 32.
15. Нестерова А. Социально-психологические детерминанты семейных мифов: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Москва, 2004.
16. Пляскина Г.Е. Социальная адаптация малообеспеченных семей в новых социально-экономических условиях: на материалах Республики Бурятия: диссертация ... кандидата социологических наук : 22.00.04 / Пляскина Галина Евдокимовна; [Место защиты: Бурят. гос. ун-т]. – Улан-Удэ, 2007. – 209 с.
17. Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 № 250. // Урядовий кур'єр. – 12. 03. 2003. – № 46.
18. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 22.03.2001 р. № 2334-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 20. – Ст. 102.
19. Програма «Родина для дитини» в Україні. Тренінговий курс з набуття батьківських навичок /Автори-упорядники: Лактіонова Г. М., Зверева І. Д. – К.: Рагепіпр Алри – 2008.

20. Сокол М. В. Поняття та критерії малозабезпеченості //Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3 – 4. – с. 179 – 183.
21. Солодовников В. Социология социально-дезадаптированной семьи. – Спб.: Директ, 2007. – 384 с.
22. Фурман А., Надвичина Т. Діагностичний напрям у змістовленні діяльності/ А. Фурман, Т. Надвичина // Психологія і суспільство. – 2014. – №3. – С.69 – 101.
23. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Екон. думка, 2000. – 63 с.
24. Чернега О., Опалько В. Глобальна бідність: масштаби, тенденції і загрози розвитку. – Донецьк, 2010. – 235 с.
25. Mayer S. E. The Influence of Parental Income on Children's Outcomes / Ed. by Knowledge Management Group, Ministry of Social Development. - Wellington, 2002.
26. Moore K. Successful and effective professional development / K. Moore // Early Childhood Today. – 2000. – № 15(3). – P. 14 –15.

ДОДАТКИ

Методика «Мотивація афіліації» А. Мехрабіан

Мотивація афіліації належить до соціальних мотивів (відносин між людьми). Це прагнення відчувати симпатію та прихильність, співпрацювати, любити, підтримувати теплі емоційні відносини. Це спілкування, що приносить задоволення обом сторонам взаємодії. Обидва партнери в цьому випадку підтримують почуття власної цінності один до одного.

Тест-опитувальник мотивації афіліації (ТМА) А. Мехрабіан (модифікований М. Ш. Магомед-Еміновим) дозволяє виміряти дві мотиваційні тенденції — прагнення до визнання, до встановлення теплих емоційних відносин і страх (чутливість) до відкидання. Реальне поведіння складається із суми цих тенденцій.

Тест складається із 2-х шкал прагнення до прийняття (30 запитань) і страху відкидання (32 запитання).

Мета та задачі:

- методика дозволяє оцінити, наскільки успішними будуть контакти з незнайомими людьми;
- прогнозувати поведінку при зав'язуванні нових знайомств та входженні у новий колектив;
- діагностика двох узагальнених стійких мотивів особистості, що входять до структури мотивації афіліації: прагнення до прийняття і страху відкидання, для виміру інтенсивності цих показників.

Матеріали та обладнання: індивідуальні бланки відповідей за кількістю присутніх, ручки або олівці, текст методики для усного пред'явлення.

Інструкція: «Підпишіть, будь ласка, бланки відповідей. Тест складається з ряду тверджень, що стосуються окремих сторін та рис характеру, а також думок і почуттів із приводу деяких життєвих ситуацій. Щоб оцінити ступінь вашої згоди або незгоди з кожним із тверджень, використайте наступну шкалу (можна написати на дошці): +3 – цілком згодний; +2 – згодний; +1 – швидше згодний, ніж не згодний; 0 – нейтральний; -1 – швидше не згодний, ніж згодний; -2 – не згодний; -3 – цілком не згодний.

Прочитайте твердження тесту й оцініть ступінь своєї згоди (або незгоди). При цьому на бланку для відповідей проти номера твердження поставте значок («+» або «галочку»), що відповідає обраному вами варіанту відповіді.

Не витрачайте час на обмірковування відповідей. Давайте ту відповідь, що перша спала вам на думку. Кожне наступне твердження читайте тільки після того, як ви вже оцінили попереднє. У жодному разі нічого не пропускайте. При обробці виробляється підрахунок певних балів, а не змістовний аналіз відповідей на окремі пункти тесту. Результати тесту будуть використані тільки для наукових цілей і дається повна гарантія їхнього нерозголошення.

У тесті немає «гарних» або «поганих» відповідей. Не намагайтеся зробити своїми відповідями сприятливе враження. Вільно й щиро виражайте свою власну думку.

Якщо у вас виникли які-небудь запитання, задайте їх перш, ніж виконувати тест. Тепер приступайте до роботи».

Бланк опитувальника

Прізвище, ім'я _____

Дата _____ Група _____

Інструкція. Заповніть паспортну частину бланку. Уважно читайте запитання анкети. Щоб оцінити ступінь вашої згоди або незгоди з кожним із тверджень, використайте наступну шкалу: +3 – цілком згодний; +2 – згодний; +1 – швидше згодний, ніж не згодний; 0 – нейтральний; -1 – швидше незгодний, ніж згодний; -2 – не згодний; -3 – цілком не згодний.

Варіанти відповідей відмічайте зручним для вас способом у відповідній графі.

№	Запитання шкали ІІІ	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3
1.	Я легко сходжуся з людьми							
2.	Коли я в розпачі, то волю бути на людях, ніж залишатися один							
3.	Якби я повинен був вибирати, то zvoliv би, щоб мене вважали здібним і кмітливим, ніж товариським і дружелюбним							
4.	Я маю потребу в близьких друзях менше, ніж більшість людей							
5.	Я говорю людям про свої переживання скоріше часто й охоче, ніж роблю це рідко й лише в особливих випадках							
6.	Від гарного фільму я одержую більше задоволення, ніж від великої компанії							
№	Запитання шкали ІІІ	+3	+2	+1	0	-1	-2	-3
7.	Мені подобається заводити якнайбільше друзів							
8.	Я скоріше zvoliv би провести свій відпочинок у віддаленні від людей, ніж на жвавому курорті							
9.	Я думаю, що більшість людей славу й пошану цінують вище за дружбу							
10.	Я віддав би перевагу самотійній роботі, а не колективній							
11.	Зайва відвертість із друзями може зашкодити							
12.	Коли я зустрічаю на вулиці знайомого, я скоріше намагаюся перекинутися з ним хоча б парою слів, ніж пройти, просто привітавшись							
13.	Незалежність і волю від прихильностей я ціную більше, ніж міцні дружні зв'язки							
14.	Я відвідую компанії й вечірки тому, що це гарний спосіб завести друзів							
15.	Якщо мені потрібно прийняти важливе рішення, то я скоріше пораджуся з друзями, ніж стану обмірковувати його один							
16.	Я не довіряю занадто відкритому прояву дружніх почуттів							
17.	У мене дуже багато близьких друзів							
18.	Коли я перебуваю з незнайомими людьми, мені зовсім неважливо, подобаюся я їм чи ні							
19.	Індивідуальні ігри й розваги мене більше цікавлять, ніж колективні							
20.	Відкриті емоційні люди приваблюють мене більше, ніж серйозні, зосереджені							
21.	Я скоріше прочитаю цікаву книгу або сходжу в кіно, ніж проведу час на вечірці							
22.	Подорожуючи, я більше люблю спілкуватися з людьми, ніж просто насолоджуватися краєвидами або одному відвідувати визначні пам'ятки							
23.	Мені легше вирішити важку проблему, коли я обмірковую її один, ніж коли обговорюю її з іншими							
24.	Я вважаю, що у важких життєвих ситуаціях скоріше потрібно розраховувати тільки на свої сили, ніж сподіватися на порятунок							
25.	Навіть у колективі мені важко повністю відволіктися від турбот і термінових справ							

23.	Я довго переживаю, якщо стороння людина несхвально висловилася на мою адресу								
24.	Я ніколи не почуваю себе самотнім у компанії								
25.	Мене дуже легко зачепити, навіть якщо це не помітно з боку								
26.	Після зустрічі з новою людиною мене звичайно мало хвилює, чи правильно я поведився								
27.	Коли я повинен за чим-небудь звернутися до офіційної особи, я майже завжди чекаю, що мені відмовлять								
28.	Коли потрібно попросити продавця показати річ, що сподобалася мені, я почуваю себе невпевнено								
29.	Якщо я незадоволений тим, як поводить себе мій знайомий, я звичайно прямо вказую йому на це								
30.	Якщо в транспорті я сиджу, мені здається, що люди дивляться на мене з докором								
31.	Виявившись у незнайомій компанії, я скоріше активно включаюся в бесіду, ніж тримаюся осторонь								
32.	Я соромлюся просити, щоб повернули мою книгу або якусь іншу річ, взятую в мене на деякий час								

Обробка та інтерпретація результатів. По кожній зі шкал підраховується сумарний бал. При цьому відповідям випробуваного на прямі пункти опитувальника (відзначені знаком «+» у ключі) приписуються бали на основі прямого співвідношення. Відповідям випробуваного на зворотні пункти опитувальника відзначені знаком «-» у ключі) приписуються бали на основі зворотного співвідношення.

Ключ до шкали ПП: +1, +2, -3, -4, +5, -6, +7, -8, -9, -10, -11, +12, -13, +14, +15, -16, -17, -18, -19, +20, -21, +22, -23, -24, -25, +26, -27, -28, -29, +30.

Ключ до шкали СВ: +1, +2, +3, +4, -5, -6, +7, +8, +9, +10, -11, +12, -13, +14, +15, -16, +17, +18, +19, -20, -21, +22, +23, -24, +25, -26, +27, +28, -29, +30, -31, +32.

На основі двох індексів ПП і 3 виділяються чотири типи мотивів. Для цього сумарні бали всієї вибірки випробуваних ранжуються як по шкалі для ПП, так і по шкалі для СВ. Далі виділяються чотири підгрупи випробуваних: *високий-низький* (ПП вище медіани, а СВ нижче медіани), *низький-низький* (ПП нижче медіани, СВ вище медіани), *високий-високий* (ПП вище медіани, СВ вище медіани), *низький-високий* (ПП нижче медіани, СВ вище медіани).

Для випробуваних групи «високий-низький» характерний мотив «прагнення до прийняття», а для випробуваних групи «низький-високий» - мотив «страх відкидання». У випробуваних двох інших груп інтенсивність цих мотивів приблизно однакова. При цьому в одній з них («високий-високий») інтенсивність обох мотивів висока, а в іншій – низька.

Додаток Б

Тест "Готовність до саморозвитку" В. Павлова.

Інструкція. Прочитайте уважно наведені твердження та оцініть, наскільки кожне з них справедливе щодо вас. Якщо твердження правильне, то навпроти нього поставте знак "+", якщо ні - знак "-".

Текст питальника

1. У мене часто з'являється бажання більше дізнатися про себе.
2. Я вважаю, що нема потреби щось змінювати в собі.
3. Я впевнений(на) у своїх силах.
4. Я вірю, що все задумане мною здійсниться.
5. У мене немає бажання знати свої плюси і мінуси.
6. У своїх планах я частіше сподіваюся на талант, ніж на себе.
7. Я можу краще й ефективніше працювати.

8. Я можу змусити себе і змінити себе, коли буде потрібно.
9. Мої невдачі багато в чому пов'язані з невмінням виконувати задумане.
10. Мене цікавить думка інших щодо моїх якостей і можливостей.
11. Мені важко самостійно реалізувати задумане і виховувати себе.
12. У будь-якій справі я не боюсь невдач і помилок.
13. Мої якості й уміння відповідають вимогам моєї професії.
14. Обставини сильніші за мене, навіть коли я дуже хочу щось зробити.

Опрацювання результатів. Бажано готових відповідей під час опрацювання не виправляти. Навпроти кожного із 14 номерів завдань поставте значення ключа. Будьте уважні: його слід писати в дужках. Значення ключа за кожним твердженням: 1(+), 2(-), 3(4-), 4(+), 5(0-), 6(-), 7(+), 8(+), 9(+), 10(+), 11Н, 13(Г), 14(-).

Підрахуйте кількість збігів ваших відповідей зі значенням ключа.

Щоб визначити величину вашої готовності пізнати себе, потрібно підрахувати кількість збігів за твердженнями 1,2,5, 7, 10, 12, 13. Максимальне значення готовності "знати себе" (скорочено ГЗС) може становити 7 балів.

У такий самий спосіб знайдіть значення готовності "можу самовдосконалюватися" (ГМС), підраховуючи кількість збігів за твердженнями 3, 4, 6, 8, 9, 11, 14. Максимальне значення ГМС - 7 балів.

Для порівняння ваших результатів через місяць і більше запишіть у свій записник результати ГЗС і ГМС.

Аналіз результатів. Отримані значення перенесіть на графік (рис. 1): по горизонталі відкладіть величину ГЗС, а по вертикалі - ГМС. За двома координатами позначте на графіку точку, яка міститься в одному з квадратів - А, Б, В, Г, що відповідає вашому стану в цей час: А - можу самовдосконалюватися, але не хочу знати себе; Б - хочу знати себе і можу самовдосконалюватися; В -- не хочу знати себе і не можу змінюватися; Г - хочу знати себе, але не можу себе змінювати.

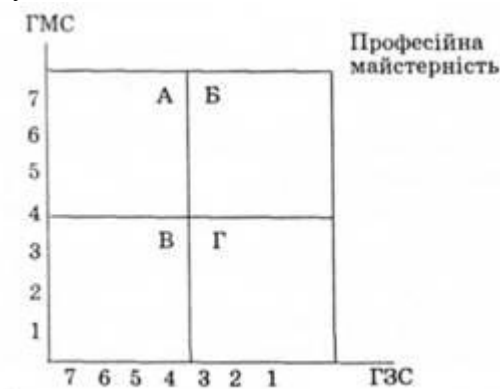

Рис. 1. Графік готовності до саморозвитку

Якщо точка, яка відповідає вашому стану, розміщена у:

- квадраті Г. Таке поєднання означає, що ви, бажаючи більше знати про себе, ще не володієте навичками самовдосконалення. Труднощі у самовихованні не мають викликати у вас реакції "не вийде - значить, не буду робити". Подивіться уважно на твердження з ГМС, які збіглись у відповідях із ключем. Аналіз покаже вам, де і над чим вам потрібно попрацювати. У самовдосконаленні, якщо ви відважились на це, потрібно пам'ятати мудрість Сенеки-молодшого: "Свої здібності людина може пізнати, тільки спробувавши застосувати їх";

- квадраті А. Ваша величина ГЗС менша, ніж ГМС, тобто ви маєте більше можливостей для саморозвитку, ніж пізнання себе. У такому разі освоєння професії необхідно розпочинати із себе. Професіоналізму у будь-якій сфері досягають передусім через вироблення свого індивідуального стилю діяльності. А це без самопізнання просто неможливо;

- квадраті В. За такого співвідношення величини ГЗС і ГМС менші за чотири бали. При цьому слід спрямовувати аналіз на ті твердження, відповіді на які не збіглися з ключем. Уважно поспостерігайте за собою, попросіть про це своїх товаришів і друзів. Постарайтесь зрозуміти, у чому більше труднощів, що заважає вашому саморозвитку. Через певний час роботи над собою протестуйте ще раз і порівняйте результати. За бажання ви зможете змінити стан справ на краще;

- квадраті Б. Це означає поєднання вираженого бажання пізнавати себе і володіння навичками самовдосконалення - показники ГЗС і ГМС більші за чотири бали. Ви готові до саморозвитку, що сприяє професійному зростанню й оволодінню професійно-педагогічною майстерністю.

Додаток В

ТЕСТ САМООЦІНКА ПСИХІЧНИХ СТАНІВ (Г. АЙЗЕНК)

Інструкція: якщо цей опис збігається з вашим станом і стан виникає часто, то необхідно оцінити його в 2 бали. Якщо цей стан виникає зрідка, то ставиться один бал. Якщо не збігається з вашим станом - 0 балів.

Опис станів.

1. Не почуваю впевненості в собі.
2. Часто через дрібниці червонію.
3. Мій сон неспокійний.
4. Легко впадаю в зневіру.
5. Турбуюся тільки про уявлювані неприємності.
6. Мене лякають труднощі.
7. Люблю копатися у своїх недоліках.
8. Мене легко переконати.
9. Я недовірливий.
10. Я важко переносу час очікування.

II

11. Нерідко мені здаються безвихідними ситуації, з яких усе-таки • можна знайти вихід:

12. Неприємності мене сильно розстроюють, я падаю духом.
13. Під час великих неприємностей я схильний без достатніх підстав звинувачувати себе.

14. Нещастя і невдачі нічому мене не вчать.
15. Я часто відмовляюся від боротьби, вважаючи її марною.
16. Я нерідко почуваюся беззахисним.
17. Іноді в мене буває стан розпачу.
18. Я почуваю розгубленість перед труднощами.
19. У важкі хвилини життя іноді поведжуся по дитячому, хочу, щоб пожаліли.
20. Вважаю недоліки свого характеру непоправними.
21. Залишаю за собою останнє слово.
22. Нерідко в розмові перебиваю співрозмовника.
23. Мене легко розсердити.
24. Люблю робити зауваження іншим.
25. Хочу бути авторитетом для інших.
26. Не задовольняюся малим, хочу найбільшого.
27. Коли розгніваюся, погано себе стримую.
28. Волю краще керувати, ніж підкорятися.
29. У мене різка, грубувата жестикуляція.
30. Я мстивий.

IV

31. Мені важко змінювати звички.

32. Нелегко переключати увагу.
33. Дуже насторожено ставлюся до всього нового.
34. Мене важко переконати.
35. Нерідко в мене не виходить з голови думка, якої слід було б позбутися.
36. Нелегко зближаюся з людьми.
37. Мене розстроюють навіть незначні порушення плану.
38. Нерідко я виявляю впертість.
39. Неохоче йду на ризик.
40. Різко переживаю відхилення від прийнятого мною режиму дня.

ОБРОБКА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ:

Підрахуйте суму балів за кожною групою запитань:

- I. 3 1 по 10 запитання - шкала тривожності;
- II. 3 11 по 20 запитання - шкала фрустрації;
- III. 3 21 по 30 запитання - шкала агресивності;
- IV. 3 31 по 40 запитання - шкала ригідності.

Шкала тривожності:

- 0 - 7 балів — низький рівень тривоги і тривожності;
- 8 - 14 балів — середній рівень тривоги і тривожності;
- 15 - 20 балів — високий рівень тривоги і тривожності.

Шкала фрустрації:

- 0-7 балів - низький рівень фрустрації і фрустрованості;
- 8 - 14 балів - середній рівень фрустрації і фрустрованості;
- 15 - 20 балів — високий рівень фрустрації і фрустрованості;

Шкала агресивності:

- 0 - 7 балів — низький рівень агресії й агресивності;
- 8 - 14 балів — середній рівень агресії й агресивності;
- 15 - 20 балів — високий рівень агресії й агресивності;

Шкала ригідності:

- 0 - 7 балів — низький рівень ригідності;
- 8 - 14 балів — середній рівень ригідності;
- 15 - 20 балів — високий рівень ригідності.

Додаток Г

Тест-опитувальник

Фурмана А.В. «Наскільки ти адаптований до життя?»

Інструкція

Любий друже! Прочитай уважно запитання, що подані зліва, і постав навпроти нього знак “+” справа залежно від того, яке місце в твоєму житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття. Опитувальник допоможе визначити рівень твоєї адаптованості до життя, ступінь гармонійності у взаєминах з оточенням.

БЛАНК

**ТЕСТУ-ОПИТУВАЛЬНИКА ФУРМАНА А.В.
“НАСКІЛЬКИ ТИ АДАПТОВАНИЙ ДО ЖИТТЯ”**

Прізвище, ім'я _____
Вік (років) _____ *Навчальна група* _____
Факультет _____

Дата заповнення

№ п/п	Спробуй реально поглянути на свої взаємини з навколишнім світом та оцінити за п'ятибальною шкалою своє ставлення до:	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне, невизначене, ніяке	Негативне	Україн негативно
	I. НАВЧАННЯ					
1	Колег-студентів					
2	Викладачів					
3	Деканату					
4	Норм, прав та обов'язків студента					
5	Університету та його вимог в цілому					
	II. СІМ'Я					
6	Батька					
7	Матері					
8	Брата, Сестри					
9	Близьких родичів					
	III. ВУЛИЦІ					
10	Найближчих Друзів					
11	Знайомих, Товаришів					
12	Подруг твоєї дівчини, або друзів твого хлопця					
13	Сусідів					
	IV. ВЛАСНЕ Я					
14	Своєї поведінки, свої учинків					
15	Внутрішнього Я: Я-образу чи Я-концепції					
	БАЛИ					
	ВСЬОГО БАЛІВ					

КЛЮЧ ДО ТЕСТУ-ОПИТУВАЛЬНИКА

За пропонованою автором тесту шкалою ставлень відповіді оцінюються так:

“дуже позитивне” – 5 балів,

“позитивне” – 4 бали,

“нейтральне” і за відсутності самооцінки – 0 балів,

“негативне” – -4 бали,

“вкрай негативне” – -5 балів.